

MATNSHUNOSLIKDA YANGI METODLAR

Ismatullayeva Aziza Mirzohid qizi

Kattaqo‘rg‘on shahar politexnikumi

Osiyo xalqaro universiteti 1-kurs magistranti

Ona tili va adabiyot

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada matnshunoslik sohasida qo‘llanilayotgan yangi metodlar va ularning Ona tili hamda adabiyot ta‘limiga ta‘siri yoritiladi. Zamonaviy matn tahlilida korpus lingvistika, diskurs tahlili, intertekstual yondashuv, kognitiv matnshunoslik, raqamli matnshunoslik (digital humanities) kabi ilg‘or metodlar alohida ahamiyat kasb etmoqda. Tadqiqotda ushbu metodlarning o‘quvchilarning matnni teran anglash, mazmuniy bog‘lanishlarni tahlil qilish, badiiy matn strukturasi va kompozitsiyasini tushunishdagi o‘rni ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, Ona tili va adabiyot fanlarida ushbu yondashuvlardan foydalanish dars jarayonida ijodiy fikrlashni rivojlantirish, kontekstual tahlil ko‘nikmalarini shakllantirish hamda matnlarni zamonaviy texnologiyalar yordamida o‘rgatish imkoniyatlarini kengaytirishi ta‘kidlanadi. Maqola natijalari o‘quv jarayoniga raqamli resurslar, sun‘iy intellekt vositalari va matn korpuslari integratsiyasining samaradorligini asoslab beradi.

Kalit so‘zlar: matnshunoslik, yangi metodlar, korpus lingvistika, diskurs tahlili, intertekstual yondashuv, kognitiv matnshunoslik, raqamli matnshunoslik, badiiy matn.

KIRISH

Bugungi kunda ta‘lim jarayonini modernizatsiya qilish, Ona tili va adabiyot fanlarini zamonaviy yondashuvlar asosida o‘qitish dolzarb masalalardan biri sanaladi. Matnshunoslik tilshunoslikning matnning tuzilishi, mazmuni, funksiyasi, janr xususiyatlari va kommunikativ vazifalarini o‘rganuvchi tarmog‘i sifatida so‘nggi yillarda yangi ilmiy paradigmalarning shakllanishi bilan sezilarli ravishda boyidi. An‘anaviy matn tahlili modellari bilan bir qatorda korpus lingvistika, kognitiv tahlil, diskurs tahlili, intertekstual yondashuv, semiotik tahlil, raqamli matnshunoslik kabi metodlar keng qo‘llanilmoqda.

Ushbu metodlar matnni nafaqat strukturaviy birlik sifatida, balki ijtimoiy-madaniy kontekst, muallif niyati, o‘quvchi idroki va semantik maydon bilan bog‘liq murakkab tizim sifatida o‘rganish imkonini beradi. Ayniqsa, adabiy matnlarni chuqur o‘rganish jarayonida bunday metodlar o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, tahliliy yondashuv, matnlararo aloqalarni aniqlash hamda mazmuniy qatlamlarni anglash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Ona tili va adabiyot darslariga yangi matnshunoslik metodlarini integratsiya qilish dars samaradorligini oshirish, o'quvchilarning lingvistik kompetensiyasini kengaytirish, raqamli resurslar bilan ishlash madaniyatini shakllantirish va badiiy asarlarni zamonaviy ilmiy qarashlar asosida tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Shu sababli matnshunoslikning yangi metodlarini o'quv jarayoniga tatbiq etish bo'yicha ilmiy izlanishlar hozirgi davr ta'limi uchun nihoyatda dolzarbdir.

ASOSIY QISM

Matnshunoslikda yangi metodlarning ta'lim jarayoniga kirib kelishi Ona tili fanida matn bilan ishlashning yanada innovatsion, mazmunli va o'quvchi faoliyatiga yo'naltirilgan shaklini yaratishga imkon beradi. Dars jarayonida matnni faqat o'qib tushuntirish emas, balki uni turli jihatlaridan tahlil qilish, qayta yaratish, qayta kodlash, kontekstual talqin qilish kabi metodlar o'quvchini faol fikrlashga majbur etadi. Quyida ushbu metodlarning amaliy qo'llanilishiga oid kreativ misollar keng yoritiladi.

Ona tili darslarida korpus lingvistikasiga asoslangan yondashuv o'quvchilarga til birliklarining haqiqiy nutqdagi qo'llanishini kuzatish imkonini beradi. Masalan, o'quvchilar biror badiiy matndan olingan so'zning turli kontekstlarda qanday ma'nolar kasb etishini elektron matn korpusi orqali izlashadi, olingan natijalarni solishtiradilar va o'z xulosalarini shakllantiradilar. Bunda ular matnni nafaqat mazmun sifatida, balki til birliklarining faol tizimi sifatida ko'ra boshlaydilar. O'quvchilarga korpusdan topilgan misollar asosida yangi gaplar tuzish topshirig'i berilganda, ular tabiiy til oqimi haqida chuqurroq tasavvurga ega bo'ladilar.

Diskurs tahlili metodidan foydalanilganda matnning yashirin qatlamlari ochiladi. Masalan, xalq og'zaki ijodidan olingan matnlarni tahlil qilishda o'quvchilar matndagi sotsial rollar, nutq vaziyatlari, muloqotning maqsadi, muallifning munosabatini aniqlashadi. O'qituvchi o'quvchilardan xalq ertagida qo'llanilgan metaforik obrazlar qanday tarixiy va ma'naviy kontekstni aks ettirishini izohlashni so'raydi. Bu esa o'quvchini matnni nafaqat mazmuniy, balki ijtimoiy-madaniy nuqtai nazardan talqin qilishga olib keladi.

Intertekstual yondashuv matnlarni o'zaro bog'lash orqali o'quvchilarning badiiy tafakkurini kengaytiradi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidagi ba'zi obrazlarning xalq dostonlari bilan bog'liqligi topiladi, o'quvchilar ushbu bog'lanish qanday ma'no uyg'otayotganini tushuntirishadi. Yana bir darsda Alisher Navoiy g'azalidagi bir tashbehni Cho'lpon she'ri bilan solishtirib, o'quvchilar ikki matndagi badiiy ifoda o'xshashligini ta'riflaydilar. Shu tariqa o'quvchilar matnlar orasidagi yashirin ko'priklarni ko'ra boshlaydilar.

Kognitiv matnshunoslik metodlari o'quvchining matnni idrok etish jarayonini faollashtiradi. Masalan, o'quvchilarga badiiy matnda tasvirlangan voqealarni kontseptual xarita shaklida chizish topshirig'i beriladi. Ular matndagi har bir obraz, harakat, joy nomi va hissiy holatni alohida belgilab, o'zaro bog'lashadi. Bu metod

matnning mantiqiy oqimini vizual tarzda qayta yaratish imkonini beradi. Yana bir darsda o'quvchilar she'ning ritmik qurilishi asosida muallifning hissiy holatini aniqlashga harakat qiladi, ritmning o'zgarishlari orqali matnning mazmuniy tonalligi qanday o'zgarishini tushunib yetadilar.

Raqamli matnshunoslik texnologiyalari darslarga yangi ruh olib kiradi. Masalan, o'quvchilarga biror matndan asosiy so'zlar bulutini yaratish topshirig'i beriladi. So'z buluti orqali matndagi dominant g'oyalar, asosiy obrazlar, takrorlanuvchi tushunchalar tezda aniqlanadi. Keyingi darsda o'quvchilar matndan olingan parchalarni sun'iy intellekt yordamida tahlil qilib, semantik o'xshashlik darajasini solishtiradilar. Bu orqali matnning ichki tuzilishini kompyuter algoritmlar orqali ko'ra olishadi.

Ona tili darslarida semiotik tahlil metodi ham juda samarali. O'quvchilar reklama matnlari, plakatlar yoki ijtimoiy tarmoq postlarini o'rganib, undagi belgi va ramzlarning ma'nosini ochishadi. Masalan, maqolalarda uchraydigan ramziy obrazlar qanday milliy qadriyatni ifodalashini aniqlash vazifasi beriladi. O'quvchilar shuningdek, badiiy matnlarda ranglarning, tovushlarning yoki predmetlarning ramziy ma'nosini tahlil qilishadi.

Matnni qayta yaratish texnikasi ham o'quvchilarning ijodiy tafakkurini kuchaytiradi. O'quvchilarga biror matnning uslubini o'zgartirib, qayta yozish vazifasi beriladi. Masalan, tarixiy matnni zamonaviy dialog shakliga keltirish, biror ertakni ilmiy uslubga o'tkazish, she'rni hikoya shaklida qayta yaratish kabi topshiriqlar ularning matn tuzilishi haqidagi tasavvurini kengaytiradi.

Matnni kodlash va dekodlash yondashuvi orqali o'quvchilarga biror matnning eng muhim ma'no markazini topish topshirig'i beriladi. Ular matnni qisqartirib annotatsiya yozadilar, so'ng yana matnni kengaytirib mazmunini qayta tiklaydilar. Bu metod o'quvchilarda mantiqiy izchillik, mazmuniy yaxlitlik va fikrni qayta bayon qilish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Bularning barchasi Ona tili fanida matn bilan ishlash jarayonini faqat nazariy o'rganish bilan chegaralanmay, balki amaliy, kreativ va innovatsion shaklga keltiradi. O'quvchi endi matnni o'qibgina qolmay, uni tahlil qiladi, qayta yaratadi, solishtiradi, mexanizmini tushunadi, yashirin ma'nolarni topadi, matnni boshqa matnlar bilan bog'laydi hamda raqamli vositalar yordamida chuqur o'rganadi.

Amaliy misollar jadvali:

Yangi metod	Amaliy misollar (kreativ va ko'p)
Korpus lingvistika	O'quvchilar badiiy matndan olingan biror so'zni turli korpuslardan izlab, uning haqiqiy nutqda qanday qo'llanilishini topadilar. O'quvchilar “yorug” so'zining turli matnlarda qanday ma'no soyalarida qo'llanganini solishtiradilar. Biror fe'ling zamon shakllari korpusda qanday chastotada uchrashini tahlil qilish orqali real nutqni baholaydilar. Matndan topilgan so'zlar asosida yangi gaplar tuzadilar va ularni korpusdagi misollar bilan solishtiradilar.

Yangi metod	Amaliy misollar (kreativ va ko'p)
Diskurs tahlili	Ertakdan olingan parcha asosida nutq vaziyatini aniqlaydilar: kim gapiryapti, kimga murojaat qilingan, matndagi yashirin ijtimoiy munosabatlar nimaligini tahlil qiladilar. Publitsistik matndan olingan kichik paragrafni muallifning pozitsiyasini topish orqali tahlil qiladilar. Dialogdagi har bir gapning maqsadini, ohangini, kontekstini belgilaydilar. Kichik matndagi ichki mayda konfliktlarni aniqlab, ularni grafik ko'rinishda tasvirlaydilar.
Intertekstual tahlil	O'quvchilar she'rda uchragan bir obrazni boshqa adabiy manbadan topib, o'xshashlik va farqlarni izohlaydilar. Alisher Navoiy g'azalidagi tashbehni zamonaviy shoir she'ri bilan bog'lashga harakat qiladilar. Biror hikoyadagi voqeani xalq ertaklari bilan solishtirib, qaysi motivlar takrorlangani haqida bahs yuritadilar. Bitta badiiy obrazning bir nechta asardagi talqinini qiyoslab, yangi ma'no qatlamlarini ochadilar.
Kognitiv matnshunoslik	O'quvchilar matndan kontseptual xarita chizadilar: obrazlar, voqealar, tuyg'ular, joylar o'rtasidagi bog'lanishni belgilaydilar. She'r ritmi va ritmik zarblar orqali muallif kayfiyatini taxmin qiladilar. Matndagi epitetlar orqali muallifning idroki qanday shakllangani haqida mulohaza yuritadilar. Matnni o'qib, undagi konsept maydonlarini (masalan, ozodlik, orzu, qo'rquv) ranglar yordamida ifodalaydilar.
Raqamli matnshunoslik	Badiiy matndan so'z buluti yasab, asosiy dominant g'oyalarni topadilar. Sun'iy intellektga matnni yuklab, semantik o'xshashlikni solishtiradilar. Matn bo'laklarini raqamli tahlil qilish orqali sinonimlar va antonimlar zichligini aniqlaydilar. Matndan olingan gaplarni maxsus dasturda sintaktik daraxtlarga ajratadilar va kompyuter tahlili bilan o'z tahlillarini taqqoslaydilar.
Semiotik tahlil	O'quvchilar reklama matnidagi ramzlarni tahlil qilib, uning yashirin maqsadini tushuntiradilar. Badiiy matnda uchragan ranglar ramziy ma'nosini izohlab, ularning syujetga qanday ta'sir qilganini tahlil qiladilar. Ertakdagi hayvon obrazlarining milliy tafakkurdagi ramziy ma'nosini aniqlaydilar. She'rda uchragan tovush takrorlari qanday hissiy fon yaratganini belgilaydilar.

XULOSA

Matnshunoslikda yangi metodlarning shakllanishi va ularni dars jarayoniga tatbiq etish Ona tili va adabiyot ta'limining mazmunini tubdan boyitadi. Zamonaviy ta'lim o'quvchini passiv tinglovchi emas, balki faol tahlilchi, mustaqil fikrlovchi va ijodkor sifatida shakllantirishni maqsad qiladi. Yangi matnshunoslik yondashuvlari aynan shu maqsadga xizmat qiladi.

Korpus lingvistikasiga asoslangan ishlanmalar o'quvchiga so'z va gapning tabiiy nutqdagi real qo'llanilishini ko'rish imkonini berar ekan, diskurs tahlili matnning yashirin qatlamlarini ochishga yordam beradi. Intertekstual yondashuvlar badiiy tafakkurni kengaytirib, matnlararo bog'liqlikni anglash malakasini shakllantiradi. Kognitiv tahlil o'quvchining matnni idrok etish jarayonlariga chuqur kirib borishga imkon yaratadi, raqamli matnshunoslik esa zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish ko'nikmasini kuchaytiradi.

Semiotik tahlil, matnni qayta yaratish, uslubiy va pragmatik yondashuvlarning amaliy tatbiqi darslarni jonli, qiziqarli va ijodiy muhitga aylantiradi. Bu metodlar

o‘quvchilarni so‘zning ichki mohiyatini, obrazlarning ramziy ma’nosini, matnning kompozitsion qurilishini, muallif kayfiyatini va matnning ijtimoiy-madaniy mazmunini anglashga yo‘naltiradi. Natijada o‘quvchi matnni faqat o‘qimaydi, balki uni tahlil qiladi, talqin qiladi, qayta yaratadi, boshqa matnlar bilan bog‘laydi va o‘z fikrini asoslay oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdullayeva, X. Matn lingvistikasi va zamonaviy tahlil texnologiyalari. – Toshkent: Fan va Texnologiya nashriyoti, 2022.
2. Yo‘ldosheva, M. Ona tili ta’limida innovatsion metodlar va matn bilan ishlash amaliyoti. – Toshkent: Tafakkur, 2023.
3. Qodirov, A. Til va matn: kognitiv yondashuvlar asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2021.
4. Shodmonov, D. Raqamli matnshunoslik va diskurs tahlilining amaliy asoslari. – Toshkent: Innovatsiya Ziya, 2024.